

Történetírás és memoár határán

Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között Szerkesztette, a jegyzeteket és az utószót írta Paál Vince.

Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 431 oldal

Történeti tárgyú könyvkiadásunk fontos eseménye volt, hogy az Akadémiai Kiadó 1992-ben reprint kiadásban ismét az olvasók rendelkezésére bocsátotta Gratz Gusztáv, egykori miniszter két, feledésbe merült történeti munkáját.¹ Jóllehet, történetírásunk már addig is sokat tett annak érdekében, hogy a korábbi évtizedekben felhalmozódott egyoldalúságokat megszüntetve, reális képet rajzoljon az ország 1945 előtti történetéről, s az 1970–1980-as években néhány – főként katonatisztek és diplomaták által írt – kortársi memoár, illetve napló is megjelenhetett, politikai rendszerváltásnak kellett bekövetkeznie ahhoz, hogy a tárgyalt korszak egyik fontos reprezentánsának véleményét rögzítő kötetek ismét a szélesebb közönség kezébe kerülhessenek. Azóta alig született olyan összefoglaló munka vagy részfeldolgozás a korszakról, melynek bibliográfiájában nem bukkanhatunk rájuk, szemben az 1950–1980-as években készütekkel, melyek szerzői elvéteve hivatkoztak az eredeti kiadásokra.

1992-ben azonban még Magyarország 20. századi történetének hivatásos kutatói közül is csak kevesen tudták, hogy Gratz Gusztáv írt egy harmadik könyvet is, ami részben a szerző taktikai megfontolásai, részben halála miatt (lásd 380–381. oldal) nem jelenhetett meg. Ezt, az évtizedekig rejtőzködő kéziratot adta ki az Osiris Kiadó több más, értékes történeti munka társaságában a *Millenniumi Magyar Történelem – Historikusok* sorozatában.

A szerző nem volt céhbéli történész; eredetileg jogot végzett, diplomáciai pályára készült, de publicista lett belőle. 31 éves volt, amikor képviselőként politikai pályára lépett, melyen haladva előbb sokirányú gazdasági feladatokat vállalva, s ilyen jellegű ismerteket szerezve jutott el eredeti céljáiig, a diplomáciai pályáig: követ lett, majd – rövid időre – külügyminiszter. „Szakértő politikussá” vált, aki sokrétű és alapos felkészültsége, sokirányú tájékozottsága alapján képes volt világosan áttekinteni és értelmezni bonyolult helyzeteket is; szépirodalmi olvasottsága és újságírói tapasztalata pedig alkalmassá tette véleményének szakszerű és pontos, mégis közérthető és élvezetes stílusú megfogalmazására. Értékeléseit meghatározták politikai nézeteinek alappillérei: a gazdasági, politikai és kulturális kérdésekben egyaránt vallott liberalizmusa, valamint – nemzetiségi származása, és a monarchia időszakában tett esküi által is motívált – legitimizmusa, melyek mellett haláláig kitartott. Önmaga és mások politikai

1 Gratz Gusztáv 1934: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918.* I–II. Magyar Szemle Társaság, Budapest; Gratz Gusztáv 1935: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920.* Magyar Szemle Társaság, Budapest

tetteit mindig az ésszerűséggel mérte és erkölcsi szempontból is minősítette. Mindebből erednek történeti munkáinak érényei és korlátai. A legutolsó pedig megírásának körülményeiből is.

Gratz – az 1930-as években már az Akadémia és a hivatásos történészek által is elismert – historikusként a háború éveiben kezdte írni művét, melynek 1920–1939 közötti részével 1943-ra készült el. Közlésére azonban tartalma, illetve a nemzetközi és hazai politikai helyzet miatt nem vállalkozott. A kéziratot 1945–1946-ban – a náci koncentrációs táborból hazatérve – egészítette ki, immár a nyilas hatalomátvételig tárgyalva az eseményeket, illetve írta át egyes korábbi fejezeteit.

A szerző olyan korszakról írt, melynek nemcsak átélője, hanem – fontos rész-kérdésekben – alakítója is volt. Nemcsak érintett, hanem érdekelt is. Ilyen esetben nem történeti munkát szoktak papírra vetni, hanem memoárt. Gratz mindkettőt írt. Német nyelvű – ma még – kéziratot emlékirata (*Erinnerungen*) kiadásra vár. Historiográfiai szempontból is izgalmas és tanulságos feladat lesz összevetni a kettőt. Utóbbi részleteinek ismeretében is megállapíthatjuk azonban, hogy a memoár-író is jellemzi a historikus minden fontos részletre kiterjedő figyelme, az összefüggések feltárására és alapos elemzésére irányuló igyekezete – miközben az objektivitásra törekvő történetíró, érthető módon, nem tudja függetleníteni magát az emlékező politikustól.

Elsősorban ez adja a könyv forrásértékét, több vonatkozásban is. Egyrészt Gratz számos új, más történeti munkákban nem (forráskiadványokban sem) olvasható információt közöl a korról. Személyes élményként olyan történeti eseményekről, részletekről, illetve azokat befolyásoló attitűdökről, emberi–pszichológiai momentumokról számol be, melyek levéltári források alapján nem rekonstruálhatók. Másrészt, talán minden eddiginél hitelesebben ismerhető meg belőle, miként élte meg, s értékelte a két világháború közötti magyarországi folyamatokat egy fontos politikai irányzat, a legitimisták tábora, mely a kezdeti években meghatározó szerepet játszott a magyar politika alakításában. Az „utolsó koronás Habsburg” visszatérési kísérlete után, az ezek nyomán kialakult nemzetközi és belpolitikai helyzetben politikai erőként részben felmorzsolódtak, s a perifériára szorultak, kiemelkedő személyiségei azonban a politikai élet fontos szereplői maradtak, s közvetve vagy közvetlenül befolyásolhatták az események, folyamatok alakulását. Közéjük tartozott Gratz Gusztáv is, aki – rövid megszakítással – 1926-tól 1944-ig országgyűlési képviselőként, 1924–1938 között pedig a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesületének (Volksbildungsverein) elnökeként vett részt a közéletben. Mindezt tükrözi a kötet tartalma, mindenekelőtt tematikai értelemben. A politikusból lett historikus Gratz politikatörténetet írt.

Gazdasági szakértelmét lényegében egyetlen, az *Infláció, szanálás, vámtarifa, földreform* című fejezetben villantja fel. Valójában itt sem a gazdaság általános állapota, folyamatai érdeklik, hanem annak politikai vetületei: az állami keretek megváltozásának hatásai a gazdasági helyzetre, a szanálás és a földreform társadalmi és politikai következményei stb., s mindezek kapcsán a különböző politikai

erők által felvetett érvek, javaslatok. Ezt követően csak a válság alatti gazdaságpolitika néhány elemét kritizálja, a későbbiekben pedig már ezeket a momentumokat is hiába keressük; nem bukkanhatunk sem Gömbös külpiacok bővítését szolgáló kísérleteire, sem Darányi ún. győri programjára, miként hiába keresünk leírást a második világháború gazdasági hatásairól. A társadalmi viszonyok taglalása kimerül a magyarság – elsősorban területi alapon – elkülönített csoportjai politikai állásfoglalásának (erősen szellemtörténeti jellegű) vázlatos ismertetésében (*A régi és az új Magyarország*), illetve a kisebbségekkel kapcsolatos fejezetben. A német származású kisebbségi vezető azonban nem a nemzetiségek, s ezen belül a németiség gazdasági, társadalmi, kulturális helyzetét elemzi, hanem – miként a fejezetcím is jelzi – a Bethlen-kormány *kisebbségi politikáját*. A korszak gazdag kulturális élete szinte szóba sem kerül a könyvben. Mindez persze aligha róható fel a szerzőnek, hisz ő tudatosan csak a politikátörténetre koncentrált. Azon belül pedig az általa fontosnak tartott problémákra. Különösen részletesen tárgyalja azokat az eseményeket, melyeknek maga is tanúja, résztvevője volt.

Gratz áttekintést ad Magyarország kormányzati rendszerének átalakulásáról, 1920 márciusa és 1944 októbere közötti helyzetéről, a különböző politikai erők ezzel kapcsolatos törekvéseiről, s a korszak három meghatározó politikusa – Horthy, Bethlen és Gömbös – szerepéről. E rövid recenzió keretében csupán két elemre utalunk, melyek szimptomatikusan jellemzik a könyvet és szerzőjét.

Mindennél behatóbban elemzi az államfői hatalommal, a királykérdéssel kapcsolatos vitákat, eseményeket. Valójában inkább csak ennek háttereként kap – a korabeli diplomata és külügyminiszter – fejtegetéseiben jelentős szerepet az ország nemzetközi helyzete és külpolitikája. A történeti értékelést részben a liberális külpolitikus értékrendje határozza meg. Historikusként is a kialakult szituáció körültekintő, higgadt mérlegelését, a realitásokat figyelembe vevő döntést ítélte az egyedüli helyes megoldásnak. Ennek alapján tartotta szükségesnek a másik fél álláspontjának megértésén alapuló kompromisszumok megkötését, a jószomszédi viszony kialakítását az utódállamokkal, illetve a magyar érdekek támogatására megnyerni a győztes hatalmakat – az általa veszélyesnek minősített, tradicionális német szövetség felelevenítése helyett. Részletesen – személyes élményeiből táplálkozó, sok, eddig ismeretlen részlettel – ismerteti az ezzel kapcsolatos tárgyalásokat. Különösen jellemző ez az átmeneti magyar–csehszlovák közeledési kísérletekre, a brucki tárgyalásokra és azok előkészítésére.

Amilyen nyitott – következetes liberalizmusából fakadóan – a külpolitikai partnerekkel szemben, olyan elzárkózó – következetes legitimizmusából fakadóan – a szabad királyválasztókkal szemben. Gratz leírásánál részletesebben csak a barát és fegyvertárs Boroviczény könyvéből² ismerhetők IV. Károly visszatérési kísérleteinek eseményei a karlisták szemszögéből. Szerzőnk azonban, ezen túlmenően, alapos felkészültségű jogi érveléssel igyekszik bizonyítani a király igényének jogszerűségét, politikai érveket felvonultatva pedig – feltételezve a társadalom

2 Boroviczény Aladár 1993: *A király és kormányzója*. Szakmailag ellenőrizte és a jegyzeteket írta: Pritz Pál. Európa Könyvkiadó, Budapest

többségének királyhűségét – azt, hogy a Habsburg király ismételt trónra ültetése oldhatta volna meg a belső feszültségeket. A körülmények változásaira ebben az esetben is érzékenyen reagált, de elvi álláspontján nem változtatott. A külpolitikai háttérrel együtt a kötet terjedelmének mintegy harmadát kitevő fejtegetések azért is fontosak, mert a kérdésben eddig napvilágot látott legrészletesebb és legalaposabb történeti elemzés³ számos kulcskérdésben jobbára csak az ellenérdekelte Horthy és környezete emlékezésére támaszkodhatott.

A könyv – más kérdéseket is meghatározó – fontos elemét, mintegy gerincét képezi Bethlen, Horthy és Gömbös szerepének értékelése. Mércéje igen magas, amit maga fogalmaz meg az államférfiakkal szemben állítható kritériumokként. Véleménye szerint ezeknek csak Bethlen felelt meg – részben. Az általa konzervatívnak minősített politikus erőit ugyan több kérdésben elismerte, mégis felelőssége tette a később kibontakozó kedvezőtlen folyamatokért, elsősorban azért, mert nem állta útját a Gömbös vezette fajvédőknek. Horthyt nemcsak személyes szerepéért kritizálta, hanem a kormányzósága idején működő kormányok tettei, s a körülötte kialakult kamarillaszellem miatt is. A korszak legártalmasabb politikusának Gömböst tartotta. Ha nem is fogalmazott olyan nyersen, mint emlékirataiban („Számomra Gömbös a gyűjtőfogalma mindannak, amit utáltam a politikában.”), történeti munkája két fejezetében – *Fajvédelem és jobboldaliság*, valamint *A Gömbös-kormány* – részletesen és árnyaltan elemezve a politikus pályáját, tevékenységét, ismét kíméletlen kritikát mondott róla. Elsősorban a parlamentáris rendszer, a demokratikus jogok elleni lépéseit és azt róta fel neki, hogy egyoldalúan elkötelezte Magyarországot a náci Németország mellett, utat nyitva a nemzetiszocialista nézetek terjedésének is. Mindezek alapján állította: „Gömbös a legelső sorában áll [azoknak – V. J.], akiket végzetes felelősség terhel a második világháború végén Magyarországot ért sorsért” (276). Utódaikat – külön csak Darányi és Imrédy politikáját elemezve – inkább követőknek, mint meghatározó figuráknak tekintette, akik az elődök által megalapozott úton járva, illetve a kormányzó árnyékában járultak hozzá az ország újabb tragédiájának bekövetkezéséhez.

Gratz történeti értékeléseiből, érveléséből kitűnik, hogy a három vezető politikus tetteit is a liberális és legitimista politikus szemüvegén át nézte. Talán Gömbös értékelése bizonyítja leginkább, hogy ennek ellenére – miként számos alkalommal politikusként is – történetíróként sikerrel tette túl magát indulatain. Paál Vince szavaival egyetértve: „a korszakot alapos tárgyi tudás birtokában, éles szemű elemzőként [...] az objektivitást végig szem előtt tartva vizsgálja” (381).

Ami a módszertani kérdéseket illeti, az olvasó hiába keresi a szakmunkákra jellemző hivatkozásokat. Az avatott szem azonban felismeri a szövegben a szerző ismereteinek forrásait. Gratz nem hagyatkozott pusztán emlékezetére. Munkája bizonyítja a korszakban született jogszabályok pontos ismeretét, felhasználta a nemzetgyűlési és országgyűlési naplókat, saját egykori minisztériuma és más hivatalos szervek iratait, a nyomtatásban megjelent hivatalos és pártközleménye-

3 Ormos Mária 1990: „Soha, amíg élek!” Az utolsó koronás Habsburg puccskísérletei 1921-ben. Pannónia Könyvek, Pécs

ket, az akkor született politikai elemzéseket, s természetesen a gazdag sajtóinformációkat. Mindez hitelesíti elemzéseit.

A szerkesztő, Paál Vince munkáját nem csak a – néhány nyomdahibától eltekintve – korrekt szöveggondozás dicséri. Mértéktartással elkészített, de minden fontos elemre figyelő jegyzetei segítik a szöveg nem egyértelmű utalásainak pontos értelmezését, idegen kifejezéseinek megértését. Ugyanezt a célt szolgálja a Gratz korábbi történeti munkáiban megtalálható, ám e kéziratból hiányzó *Időrendi tábla* és az annotált *Névmutató* pótlása. Legfőképp azonban az utószót kell kiemelnünk, melyben Paál minden fontos részletre kitérő, jól szerkesztett áttekintést ad a szerző pályájáról – elsősorban annak emlékiratai alapján –, nélkülözhetlen segítséget nyújtva az olvasónak Gratz történeti elemzéseinek értelmezéséhez és értékeléséhez.

Gratz könyvét annak is érdemes kézbe vennie, aki „csak” megismerni akarja a korszakot. Jóllehet ma már számos, sokoldalú és alapos levéltári kutatásokon alapuló, sokkal teljesebb és részletesebb összefoglaló, illetve részfeldolgozás olvasható 1919–1945 közötti történelmünkről, Gratz révén – ha a politikatörténetre korlátozottan is – jól szerkesztett, elemző áttekintést olvashatunk, amely az utóbbi évtizedekben született szakmunkákhoz képest is tartalmaz – jóllehet több mint fél évszázada rögzített, mégis – új információkat. Ám az, aki megérteni is szeretné a kort, s annak fontos momentumait, aligha nélkülözheti e – műfaji tekintetben a történetírás és a memoár határán elhelyezhető – művet.

Vonyó József

Horhi Melius Péter: Herbarium. Az fáknak, füveknek nevekről, természetekről és hasznairól Heltai Gáspárné műhelyében,

Kolozsvár, 1578.

/Bibliotheca Hungarica Antiqua XXXVI./ Balassi Kiadó – Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet – Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2002.

A *Herbarium*, mint alcíme mutatja, botanikai és orvosi kézikönyv, amelynek ez a kötet az első hasonmás kiadása. Szerzője, Horhi Melius Péter (1536 k.–1572), a magyar reformáció egyik nagyformátumú hitvitázó püspöke. A mű lexikonszerű felsorolása több mint négyszáz növénynek, leírva alapvető tulajdonságaikat és a korabeli gyógyászatban betöltött szerepüket. A herbáriumok a 16. századi humanista tudomány tipikus termékei, amelyek a modern botanikát (tehát azt a módot, ahogyan manapság gondolkodunk a növényekről: a rendszerszerű szemléletet és az egyes fajok különválaszthatóságába és tulajdonságaik állandóságába vetett hitet) megalapozták. Melius Péter *Herbariuma* nagyjából egyidőben jelent meg az első prágai, berlini vagy firenzei füveskönyvekkel, tudománytörténeti értéke mégis leginkább abban áll, hogy elsőként nyújt *magyarul* modern értelemben rendszerezett növénytani ismereteket. A tulajdonképpeni könyv kísérője egy külön füzetkében található tanulmány, amelyet a *Herbariummal* foglalkozó legismertebb szakember, Szabó T. Attila írt. Egy faksimile kiadványnak elsősorban szépnek kell lennie, és ez a könyv ennek feltétlen megfelel. Keménykötéses, nyomdatechnológiailag kiváló munka, amely láthatólag egyben lesz tíz év múlva is. A tizenhatodik századi nyomtatványról készült másolatok jól olvashatóak, a digitalizálás összességében remekül sikerült.

A *Herbarium* szerkezete könnyen áttekinthető, ami főleg a gondosan elkészített indexeknek köszönhető. A mai olvasó számára szinte természetes, ám a 16. században megszokottnak semmiképpen sem mondható a hat különböző, nyelvek és témák szerint rendezett lista, amelyek alapján a könyvben való eligazodás könnyű és gyors. Amint a *Herbarium* belső szerkezetében megfigyelhető aránytalanságok és a gyakran láthatóan sebtében elkészített címszavak mutatják, a precíz végtermék vélhetően nagyban köszönhető a kiadó gondosságának. Szabó T. Attila külön rámutat Heltai Gáspárné szerepére, és azt is sejtetni engedi, hogy a kutatás jelen állása szerint a befejezetlen kézirat csak a szerző halála után került Kolozsvárra, és kiadása tulajdonképpen Heltai Gáspárné személyes vállalkozása volt.

Az egyes címszavak röviddek, és a növény nevének különböző nyelveken való felsorolása és esetleges egyéb információk után főleg gyógyászati leírásokat tartalmaznak, melyekben sajátosan keveredik az ókori hagyomány a népi ismeretekkel. Lássuk, mit ír a *Herbarium* például a gyertyánról:

„De Orno

Ornus Györtyánfa Hanbuchen

Ez igen erős fa, hegyen terem, kiből malomfogat és erős nyeleket csinálnak.

Természeti

Az györtyánfa gyümölcse hőtűző, szárasztó.

Hasznai

Az levele, gyümölcse az györtyánfának mellyfájást gyógyít, ha borban főzve iszod, sárvizet kiűz a bor alol. Az gyümölcse vizeletet indít, az magot neveli az férfi testében.”

Mint látható, a *Herbarium* számos tudományágnak szolgálhat forrásul. A botanika történetével foglalkozók és a nyelvészek a benne megtalálható növényneveket elemezhetik. A fent bemutatott gyertyán például több szempontból is érdekes. A Melius által idézett latin neve (*ornus*) nem egyezik a mai latin nevével (*Carpinus*), vagyis ez azon gyakori esetek egyike, amikor a Linné előtti és utáni terminológia különböző. Az *ornus* ugyanakkor a mai hivatalos használatban a kőris nemzetségen belül a virágos kőrist jelöli (*Fraxinus ornus*). Az is érdekes viszont, hogy a középkori forrásokban az *ornus* és a magyar „gyertyán” tipikusan külön-külön fordulnak elő, és nem – ahogyan ez egyéb fajoknál szokásos – egymás magyarázó fogalmaiként. A régészek és néprajztudósok a leírásból azt a részt hasznosíthatják, amely a gyertyán fájáról beszél. A tudománytörténészek a növények természetéről alkotott ókori és középkori szemlélet továbbélését tanulmányozhatják. Az orvoslás története iránt érdeklődők, illetve a néprajzosok pedig a korabeli gyógyítás módszereinek forrásaként használhatják azt. Mivel az egyes címszavak nem teljesen ugyanolyanok (a gyertyán fájának és használatának leírásához hasonló rész például ritkán fordul elő), a könyv forrásértéke is változó a különböző tudományágak számára. A könyvet nyilván örömmel fogadják a korai magyar nyomtatványokkal foglalkozók is, bár őket a dolog könyvtudományi háttere talán jobban érdekelné annál, amennyi tájékoztatást a kísérő füzet nyújt. Ebből annyi derül ki, hogy a kiadás „az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, RMK I 141 és RMK I 141/2 és 3 számozású példányok egymást kiegészítő kötetei FM 2/120-as jelzetű mikrofilmjeiről készült.” Hogy miért pont ezeket a példányokat használták és ezek hogyan viszonyulnak a többi nyomdai változathoz, azt nem tudjuk meg.

Amit a kiadó fontosnak tartott tudatni a *Herbarium*ról, az a kötethez csatolt rövid tanulmányban olvasható. Az elképzelés világos: a lábjegyzetekkel jócskán megtűzdelt, de összességében alapinformációk közlésére koncentráló tanulmány a könyvet kívülállóként kézbevevő olvasóknak szól. (Nyilván ennek jegyében került bele a figyelmeztetés, hogy bár a receptek érdekesek, senki se próbálja őket ki otthon, mert akár bele is halhat.) Szabó nagy hangsúlyt fektet arra, hogy a *Herbarium*ot és annak szerzőjét elhelyezze a korabeli Európa tudományos életében. A tanulmányt végigolvasva pontos információink lesznek az íróról (és a személye körüli vitákról), a kiadóról és a *Herbarium* utóéletéről. Szabó T. Attila a tudományos ismeretterjesztés nem könnyű feladatát jól oldja meg. A tanulmányt rövid

angol nyelvű összefoglaló követi, összességében magas színvonalon megírva. Pontosán ezért furcsa, hogy a másfél oldalon egy nyelvtani hiba („625 ... plant names ... speciefes more than 450 plant taxa”) és két gépelési hiba található („untill” és „a new version of Melius’s herbal (A. Beythe 1995)”).

Jelen könyv a *Herbarium* hasonmás kiadása. Bár hagyományos értelemben is olvasható a kötet – mivel sem az írásmód sem a nyelvezet nem állítja megoldhatatlan probléma elé a mai olvasót, fontos megjegyezni, hogy a *Herbarium* szövegének „kritikai” kiadása már huszonöt évvel ezelőtt elkészült a fent említett Szabó T. Attila szerkesztésében, és – nem utolsósorban – könnyen és olcsón hozzáférhető a nagyobb antikváriumokban.¹ A faksimile kiadás értelmezésének egy újabb lehetősége az 1978-as kiadáshoz való viszonya. Miként erre Szabó T. Attila is utal, a két munka tulajdonképpen kiegészíti egymást. Szabó írásának már második oldalán hivatkozik a korábbi kiadásra, és annak gazdag jegyzetanyagára, valamint a benne lévő majd százoldalas tanulmányra. Ha fellapozzuk ezt a tanulmányt, arra is fény derül, hogy eredetileg az 1978-as kötet is hasonmás kiadásnak indult, és csak „a körülmények kényszerítő hatására bővült [...] szövegkiadássá.”² Mászóval jelen munka egy negyedszázados ötletet valósít meg. A kiadó egy kicsit rá is játszik erre, hiszen a könyv hátlapján az áll, hogy a „számos szövegkiadás után a Herbárium most jelenik meg először faksimile kiadásban.” A *Herbarium*nak, mint Szabótól megtudhatjuk, két szövegkiadása van. Ez mindazonáltal semmit sem von le a *Herbarium* hasonmás kiadásának értékéből, és aki nem sajnálja erre a kötetre a kissé borsos, 4000 forintos árat, az a korábbi szövegkiadással együtt a magyar botanika és orvostudomány ezen alapművét mintegy a maga teljességében tudhatja a polcán.

Szabó Péter

-
- 1 Melius Péter. *Herbárium. Az fáknek, fűveknek nevekről, természetekről és hasznairól*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó Attila. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978, második kiadás 1979. Ez a kiadás nem volt „kritikai” a szó kodikológusok által használt értelmében, vagyis nem tartalmazta a fennmaradt példányok részletes ismertetését és a szövegváltoztatokat egymással összehasonlító kritikai apparátust.
  - 2 Melius 1978: 6. Erre, mellesleg, a bemutatott kötethez csatolt tanulmányban is utal Szabó.

Péter család. A nemes Kiséri Péter család Kiskunhalason.

Thorma János Múzeum Halasi Múzeum Alapítvány,
Kiskunhalas, 2000. 240 oldal

A kiskunhalasi Thorma János Múzeum Szakál Aurél vezetésével hosszú évek óta jelenteti meg a város történetével, életével kapcsolatos könyveket, kiadványokat. Az egyik legnagyobb szabású vállalkozásuk, Ö. Kovács Józseffel közösen a *Kiskunhalas története* című három kötetesre tervezett könyv volt, melyben neves történészek, néprajzosok, levéltárosok dolgozták fel Kiskunhalas történetének egy-egy szeletét. A nagy monografikus vállalkozás mellett számtalan kisebb forrásközlés, részelemzés is napvilágot látott, ezek közül kiemelkedik a nemes Péter Ferenc által írt családkönyv, visszaemlékezés.

Kiskunhalason nagyon sok nemes, redemptus gazda írta le emlékeit, életének történetét sok esetben verses formában. Ezek többsége a 19. század második feléből vagy a 20. század elejéről származik. Nagy Czirok Lászlónak köszönhetően nagyszámban sikerült őket megőrizni a Thorma János Múzeumban és a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában. A halasi paraszti visszaemlékezések történeti forrásértéke változó: jól dokumentálják egyrészt az emlékezést és annak fontosabb elemeit, csomópontjait, de például a mindennapokra való visszaemlékezés pontossága többször hiányos, nem lényegre törő. Egyértelmű kivételt jelent Péter Ferenc írása, aki 57 éves korában, 1814-ben írta meg családjának és saját életének történetét.

Visszaemlékezésének írásakor emlékezetére, valamint saját elmondása szerint jegyzésekre és írásokra támaszkodott – például a születési évszámoknak az anyakönyvekben is utánanézett. Visszaemlékezésének különlegessége részletgazdagságában és következetességében rejlik. A család minden egyes tagjának leírta például, saját szavait idézve a „Biographiájokat”, szüleinek, testvéreinek, testvérei és saját gyerekeinek különösen nagy részletességgel. Pontosan megismerhető, elemezhető egy nemesi család neveltetési, iskoláztatási szokásai, a szülők, gyerekek életútja. A házasodás nehézségeit és stratégiáját is a mindennapi problémák, kudarcok szintjén jeleníti meg Péter Ferenc. A visszaemlékezés szerkezete is érdekes, hiszen először saját őseinek, szüleinek történetét ismerteti, majd saját fiatal koráról ír részletesen, így többek között a soproni és pesti tanulmányairól, házasodásának körülményeiről, a bátyjához fűződő rossz viszonyáról. A saját életének kronológiáját követve meséli el a később történt eseményeket, amelyek leggyakrabban hivatali előmenetelének, tisztségeinek és feladatainak története, de gyakran kitér az adott időszakban történt családi eseményekre, így gyerekeinek születésére is, amit követően a részletesen leírt, az iskoláztatást, a kiházasítás nehézségeit taglaló „biographia”.

Péter Ferenc visszaemlékezésében a halasi viszonyokról, a közéletről szinte egyáltalán nem esik szó, de a gazdálkodásáról, vagyontárgyairól, a megélhetés

körülményeiről is alig tudunk meg valamit. Annál több szó esik a kerületi, megyei vagy országos szinten történő és Péter által személyesen megélt eseményekről: előkelő társasággal fürdőzött a Balatonnál, vendégségben jártak a házában főispánok, ő maga megfordult főnemesi palotákban, Bécsben a császárhoz is eljutott, a Nemzeti Múzeumnak törökkori tárgyakat ajándékozott. Mindezekről az eseményekről, különösen a társasági összejövetelekről részletesen, az együttlétek minden apró gesztusát bemutatva számolt be: az étkezésekről, a beszélgetésekről, a Bécsben megtekintett nevezetességekről.

Egyetlen dolog bántotta egész életében: a hivatali előmenetelének kudarca, főkapitánnyá válásának lehetetlensége, amit protestáns vallásával magyarázott. Idősebb korában meg is fogalmazta, hogy vénségére nem akar esküdt maradni ezért kérte táblabírói kinevezését, amit meg is kapott eddigi tevékenységének, kapcsolatainak és a kerületi tisztségviselőkkel ápolt jó viszonyának köszönhetően. Visszaemlékezése szerint ellenállás nélkül kapta meg udvarnoki kinevezését is, amire nagyon büszke volt, mert ebben az időszakban csak összesen 5–6 protestáns kapta meg az országban.

Péter Ferenc visszaemlékezésének segítségével egy 18. század végén élt mezővárosi nemes életének számos aspektusáról kaphatunk részletgazdag és sok esetben egyedülálló képet. Olyan eseményekről is, mint a II. József által elrendelt népszámlálás, amelyhez az instrukciókat Budán kapta meg, és amit a Kiskunságban ő maga végzett el. Az összeírás olyan napi körülményeivel, Péter számára gondot okozó részleteivel találkozunk, amely akár magának az összeírásnak a megbízhatóságát, pontosságát is befolyásolta:

„Ezen terhes munkát 5 hónapokig folytattam a magam tulajdon költségemen; minthogy a Tsászár sem Diurnumot /:amelly külömben a Districtusok által ki volt rendelve:/ sem mást egyebet adadni nem engedett. Ezenkívül el lehetet gondolni, hogy a 4 felső Helyekbe az őszi nagy sarakban, télen pediglen a nagy kemény hidegekbe mennyit kellett szenvednem; amidőn minden házhoz be kellett mennünk, és azokban volt külömb külömbféle szagok és egésségtelen Levegőgek miatt úgy, hogy már nem győzvént azt kiállani 5ik Hónapba Majsán kibetegedvén belőlle, forró nyavalyába estem és több hetekig kellett feküdnöm. Ezekhez járult még az is, hogy azon 5 Hónapok alatt tsupáncsak akkor voltam itt-hon, és akkor láthattam a tselédemet ‘s Gazdaságomat, amikor Halast Conscribáltam ‘s ezek miatt mennyi károm, hátramaradásom következett; akárki által láthattya.” (34)

Péter Ferenc visszaemlékezését, megelőzi egy hosszabb – Szakál Aurél és Ö. Kovács József által írt – előszó, amely elhelyezi Pétert a korabeli társadalmi–politikai viszonyokban, s egyben támpontokat is ad a szöveg értelmezéséhez. A 240 oldalas könyvből csak alig nyolcvan oldalt tesz ki a forrásközlés, a maradék 150 oldalon Ferró Róza *A nemes kiséri Péter család története* című összeállítása található. Ferró Róza közel száz oldalon ismerteti a Péter család összes leszármazottját, a könyvben függelék formájában is megtalálható családfa alapján. A szerző vállalkozása egyedülálló, hiszen Péter Ferenc biográfiáinak elvét követve, folytatva írja le az egyes családtagokat, leszármazottakat. A rendelkezésre álló információk mennyi-

ségététől függően rövidebb-hosszabb, esetenként csak a születési évszámokat tartalmazó leírásokat találunk. A családtagokat és leszármazottakat a gazdag fényképanyag alapján még jobban megismerhetjük (a 18. századi festményektől a napjainkban készült fotókig).

Összességében egy a mindennapok világát, valamint a családtagok biográfiáját ritka pontosan feldolgozó visszaemlékezést olvashattunk, amelyet jól egészít ki Péter Ferenc leszármazottainak napjainkig feltárt adatai és családfája.

Granasztói Péter

Varga Lajos – Vonyó József (szerk.): Tanulmányok Pécs történetéből 10–11–12.

Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2002.

(a belső címlapon 2001, valójában 2003) 306 oldal

Újabb, összevont kötettel jelentkezett a Pécs nagymonográfiáját előkészítő alapítvány, ami azt jelzi, hogy ismét a szokásos éves konferenciák tanulmányra érlelt, illetve megjelenésre szánt előadásait publikálták: most az 1998–1999–2000. éveket. (Korábban hasonlóképpen jelentek meg a 2–3. és 5–6. kötetek.) Az 1992-ben, a város önkormányzata által létrehozott alapítvány az elmúlt években az éves konferenciákon kívül, igyekezett – az anyagi lehetőségek függvényében – megbízni szakembereket egy-egy részterület, korszak feltárásával. (A sorozat többi része részterületek sokszerzős feldolgozása vagy egy szűkebb téma konferenciáinak előadásait tartalmazza.) Nem a szervezőkön múlt, hogy anyagi források hiányában ez a törekvésük nem lehetett teljes mértékben sikeres. Profi feldolgozások helyett maradt a „hozott anyag”: a város múltját kutatók (levéltárosok, muzeológusok, egyetemi hallgatók és oktatók, lelkes helytörténészek) sokszor más munkái nyomán született műhelytanulmányai, adattárjai, amelyek (például a megyei levéltár éves kiadványsorozatának megszűnése miatt is) ezeken az éves konferenciákon kerültek előadásra, majd a kötetekben megjelenésre. Természetesen ezek terjedelmi, metodikai, tematikai és színvonalbeli egyenetlenségei nem kérhetők számon a szerkesztőkön vagy a nagymonográfia szerkesztőbizottságán – így is öröm, hogy az ingyen dolgozó szerzők hozzájárultak a város történetének kutatásához. Jelen esetben pedig a jól kidolgozott koncepció sem hiányzott, mely példamutató módon meg is jelent.¹

A kötet tanulmányai nem kronologikus, hanem tematikai szempontból kerültek beosztásra: Gazdaság – Városépítészet – Társadalom és politika – Személyiségek – Kultúra. Terjedelmi okokból sem vállalkozhatunk a tanulmányok részletes ismertetésére, csupán a fontosabb gondolatok kiemelésére van mód.

Az első, *Gazdaság* című fejezetben a város vonzáskörzetével foglalkozó két tanulmányt találunk. T. Mérey Klára a város 19. század eleji gazdasági vonzáskörzetét dolgozza fel az 1806-os, I. Ferenc által elrendelt katonai felmérés egyik, eddig nem ismert iratanyaga alapján, amely tartalmazza Baranya megye út mentén fekvő településeinek főbb adatait. Szerző megállapítása szerint sem a vallási, sem pedig a nemzetiségi megoszlásnak nem volt befolyásoló ereje a települések gazdálkodására, Pécs regionális centrum szerepe pedig adatokkal bizonyítható. (A szerző e témáról szóló kötete időközben megjelent.)² T. Papp Zsófia a pécsváradi iparo-

1 Vonyó József 1996: Pécs története. Egy várostörténeti monográfia elkészítésének alapelvei és munkaprogramja. In: Vonyó József (szerk.): *Tanulmányok Pécs történetéből* 2–3. Pécs, 337–350.

2 T. Mérey Klára 2000: *Baranya megye útjai és útmenti települései a 19. század elején. Tanulmányok és források Baranya megye történetéből* VI. Pécs

sokkal és pécsi kapcsolataikkal foglalkozik adatgazdag cikkében. Nemcsak a mesterek gazdasági kötődése, hanem korábbi, a városban töltött tanoncvevei is a kapcsolatokat mutatják. Kitér anyagi helyzetükre, és értékeli a forrásokban előbukkanó viselettörténeti adatokat is.

Külön fejezetbe kellett sorolni *Városépítészet* címmel az ezzel kapcsolatos tanulmányokat, amelyek nem mind tisztán építészettörténeti munkák, találunk életpálya-leírást és társadalomtörténeti adatokat nyújtó tanulmányt is. Palkóffy Mónika a századfordulón felépített Schlauch-villatelepet és lakóit mutatja be az első tanulmányban. Nemcsak a villatelep kialakítását, máig meghatározó városképi szerepét, építését mutatja be, de az ott lakók társadalmi összetételét is. Elsősorban értelmiségi, leginkább a tisztviselőréteg számára voltak lakásnak alkalmasak az épületek. Szintén az ő tollából született az 1905-ben elkészült pécsi elmeorvosintézet építéstörténetének leírása, melyet a kortársak az egyik leglassabban elkészült épületnek tartottak és építését munkássztrájkok is kísérték. Kalász Gyula Pilch Andor (1877–1936), Visy Zoltán pedig felmenője, Visy Zoltán (1903–1938) munkásságát mutatja be. Mindkét építész jó néhány városképet formáló épülettel gazdagította Pécsét. Takács József minden fellelhető levéltári és könyvészeti munkát felhasználva, hatalmas munkát befektetve mutatja be a pécsi toronyórákat 1907–1913 között, illusztrációkkal együtt 30 oldalon. (A fejezet másik négy cikke nincs 50 oldal.)

A *Társadalom és politika* fejezetben Radnóti Ilona a Pécsi Izraelita Jótékonyági Nőegylet dualizmuskori működéséről ír. Bemutatja annak főbb tevékenységi körét, tagjait, a várossal való kapcsolatát – a jótékonyági egyesület, a többihez képest kevésbé kötődően a hitélethez, közvetítő funkciót is betöltött a nem zsidó egyesületek, polgárok felé. Sztróky Edit „Jeles evangélikusok a pécsi közéletben” című munkájában a város lakosságához képest igen kisszámú (1–2%) közösség tagjait mutatja be, akik nem mint közösség, hanem mint egyes emberek jelentek meg a pécsi társasági életben. Ott viszont, miként a város gazdasági életében is, számarányuknál jelentősebb szerepet tölthettek be: Madarász Endre vasgyáros, Nendtvich Tamás gyógyszerész, Taizs Mihály nyomdász, több ügyész és jogász tartozott közéjük, akik igen aktívak voltak az egyesületalapításban.

Vértesi Lázár „Ügyvédek Pécs társadalmában a 19–20. század fordulóján” című tanulmányában több szempontból elemzi e réteget. Foglalkozik származásukkal, azzal, hogy miként tudtak beépülni a város társadalmi és gazdasági életébe, hiszen hivatásuk gyakorlásához ez elengedhetetlen volt. Az út vezethetett valamely gazdasági tisztségen vagy befolyásos pécsi családba való beházasodáson keresztül is. Áttekintést kapunk a személyes példákon keresztül vagyoni helyzetükről, annak változásairól. Különösen érdekes társadalmi szerepvállalásaik elemzése mind a politikai, mind pedig az egyesületi és társasági életben. Egy olyan ambíciózus réteget mutat be, mely kifinomultabb és nagyobb kulturális igényekkel lépett fel, mint a pécsi középpolgárság nagyobb része. A tanulmányt az ügyvédek statisztikai adatai és névtárak teszi teljessé – e kitűnő tanulmányhoz hasonlóak alapvetően fontosak lennének a város (társadalom)történetének megírásához.

sához. (Sajnálatos, hogy bár az orvosokra vonatkozóan egy másik fiatal történész komoly kutatásokat végzett, előadást is tartott, de munkája nem jelent meg.)

Visy Zoltán Fischer Béla emlékirataiból a Pécsi Nemzeti Casinora vonatkozó részeket közli és kommentálja. Fischer 1900-tól baranyai tisztségviselő, 1925–1937 között alispán, majd 1944-ig felsőházi tag. A közölt forrásokban sok érdekes adat sorakozik, de ezek a szemelvények és az e kötetben később, valamint a korábban megjelentetett töredékek³ egyre inkább kívánatossá tennék az egész napló, vagy legalábbis nagyobb részeinek közlését, a más kutató által kevésbé használható, tematikusan válogatott bekezdések helyett.

Paksy Zoltán korábbi cikkét folytatva⁴ ezúttal a Pécs-t lezajlott 1935. és 1939. évi parlamenti választásokat elemzi: nemcsak a politikatörténeti háttérrel és a választáson induló jelöltekkel, hanem a megmaradt források függvényében a választók társadalmi háttérrel is. 1935-ben a politikai pártválasztás követte a társadalmi helyzetet: a szociáldemokrata pártot a fizikai és általában a gyári munkásság választotta, de a kormánypártnak a bányászok egy részére is sikerült kiterjesztenie befolyását. A hivatali és állami szolgálatban állók is inkább utóbbit „pártolták”. 1939-ben a más választójogi és politikai környezetben megváltoztak a tendenciák. A szociáldemokratákra már középosztályi, elsősorban zsidó származású csoportok is szavaztak, és megjelent a Nyilaskeresztes Párt, melynek befolyása ugyan nem köthető egy-egy réteghez, de a baloldaltól jelentős számú szavazót vett el.

A *Személyiségek* fejezetben Szeberényi Gábor Kalán pécsi püspök, Dalmácia és Horvátország kormányzójának tevékenységét, a perszonálunió 12. századi történetén belül tárgyalja. Rajczi Péter Scitovszky János pécsi püspök (1839–1849), esztergomi érsek, prímás (1849–1866), életéről ír, megpróbálván a kossuthi elfoglalt „áruló” minősítést oldani, nemcsak kultúratámogató vagy plebánia-alapító, de a kiegyezés szellemi háttérét előkészítő munkásságát is bemutatva. Jobst Kázmér a már evangélikusként említett Nendtvich Tamás fia, Károly, vegyész és műegyetemi tanár pályáját mutatja be, akinek fontosak amerikai utazásairól szóló, könyvben megjelent beszámolóit is. Visy Zoltán cikkének témája Fischer Béla és a hatalomváltások. Fischer saját interpretációja szerint négy ilyen élt át: a szerb megszállást, a vármegyei igazgatás újjászervezését, német megszállást, és az 1944–1953 közötti periódust. Ezeknek a politikus életére gyakorolt hatásáról számol be a szerző, a függelékben ismét az említett naplóból közölve részletet.

A *Kultúra* című fejezetben Márfi Attila négy színháztörténeti dolgozata olvasható (a 18. századi pécsi egyházi színjátszásról, a Pécsi Nemzeti Színház dualizmuskori fejlődési folyamatairól, az antant–szerb megszállás alatti színházi életéről és az államosításról). Az adatgazdag résztanulmányok leíró jelleggel mutatják be a szervezeti kereteket, a meghatározó direktorokat és színészeket, a műsorpolitika

3 Visy Zoltán 1999: A „Pécsi Vörös Keresztes Önkényes Egészségügyi Osztag” az első világháborúban. In: Font Márta – Vonyó József (szerk.) *Tanulmányok Pécs történetéből* 5–6. Pécs, 303–327. Visy Zoltán 1999: Négy pécsi polgár az SHS királyság fogságában. In: Font Márta – Vonyó József (szerk.) *Tanulmányok Pécs történetéből* 5–6. Pécs, 329–343.

4 Paksy Zoltán 1999: Nemzetgyűlési és országgyűlési választások Pécsen. (1922, 1926, 1931) In: Font Márta – Vonyó József (szerk.) *Tanulmányok Pécs történetéből* 5–6. Pécs, 219–240.

változásait. A kötetzáró tanulmány Gereon Schuch tollából szintén egy kis részterület kutatását előlegezi meg: „A pécsi bölcsészettudományi kar megszüntetése 1940-ben és az intézeti könyvtár sorsa”, de annál érdekesebb következtetésre jut: a megszüntetés után jelentős mennyiségű könyvészeti anyag – a professzorokkal együtt – más egyetemekre (és nemcsak Kolozsvárra) került, és jogilag ez máig létezőként maradt meg más egyetemek birtokában.

A kötet megjelenése óta a napisajtóból⁵ tudható, hogy ügyes trükkel csökkentett mértékben, de jut idén támogatás a városi önkormányzattól az Alapítvány részére, melyet célzott kutatásra használhatnak fel. Csak ez a folyamatos támogatás garantálhatja a nagymonográfia elkészültét (és inkább 2008–2009 után, mint előbb), s kevésbé a jelen kötetekhez hasonló kiadványok, bármekkora lelkes és önzetlen munka áll mögöttük, mind az előadó szerzők, mind pedig a szerkesztők részéről.

Lengvári István

---

5 Dunai I[mre] 2003: Félévvesztes történelmi kutatás. *Új Dunántúli Napló* 2003. szeptember 22, 7.

Adalékok a proletarizáció történetéhez

Majtényi György – Szatucsek Zoltán (szerk.):

A szabó tűje és a cipész dikicse – Dokumentumok a kisipar és a kiskereskedelem államosításának történetéből.

Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2001. 262 oldal

Ha végiggondoljuk a fordulatokban bővelkedő 20. századi magyar történelem eseményeit, bizonyára számos dolgot lehetne felsorolni, aminek az értéke és a társadalmi szerepe sokszor és alapvetően megváltozott a politikai fordulatok, illetve a társadalmi és gazdasági átalakulások sodrában. Az is kétségbevonhatatlan tény, hogy – a változások mértékét és jelentőségét rangsorolva – a magántulajdon e képzeletbeli listán előkelő helyen szerepel. Hiszen a harmincas-egyvenes évek fordulójától a kilencvenes évek közepéig a jövedelemtermelésre alkalmas magántulajdon helyzete gyakorlatilag folyamatosan változott. Mindeközben csak a tulajdonlás bizonytalansága, a tulajdonvesztés és a megőrzéséért/visszaszerzéséért folytatott küzdelem számított a hétköznapiak biztos tényének. A zsidótörvények, majd a deportálások és a holocaust, a II. világháború és az azt követő események, az elhagyott javak állami kezelésbe vétele, részleges vagy teljes visszaszolgáltatása jogos tulajdonosaiknak, örökösöknek, az államosítások, a kitelepítések, a kollektivizálási kísérletek, a háztájiás és a mezőgazdasági kisüzemi termelés, a folyamatosan változó mozgástérrel rendelkező magánkisipar, a magántulajdonlás korlátozása a hatvanas-hetvenes években, a nyolcvanas évek elejének a kisvállalkozással kapcsolatos liberálisabb szabályozást jelentő intézkedései, a rendszerváltozással együtt járó kárpótlási és privatizációs folyamatok időről-időre alapvető változásokat okoztak a tulajdonlás rendszerében.

Majtényi György és Szatucsek Zoltán *A szabó tűje és a cipész dikicse* címmel megjelentetett dokumentumkötete e fontos történelmi folyamat egy szakaszát, a kisipar és a kiskereskedelem negyvenes-ötvenes évek fordulóján végbement államosításának a történetét mutatja be igen sokrétűen, szakszerűen és amennyire ezt a forrásközlés műfaja lehetővé teszi olvasmányosan.

A 262 oldalas kötet öt fejezetre tagolva 89 dokumentumot ad közre. A Magyar Országos Levéltár vonatkozó fondjai mellett a szerkesztők a Fővárosi Levéltár, a Szakszervezeti Levéltár és a Politikatörténeti Intézet Archívumának irataiból is válogattak, talán a KIOSZ és a KISOSZ iratanyagából lehetett volna bővebben meríteni. A levéltári forrásokat a korabeli sajtóból vett szemelvények egészítik ki. A forrásközlés módja megfelel a kiadvánnyal szemben támasztható szakmai követelményeknek. A levéltári dokumentumok szerkesztett címet kaptak, az iratok közötti eligazodást rövid bevezető szövegek és szakszerű jegyzetek könnyítik meg. A szerkesztői jegyzetekben gyakorlatilag minden fontos háttérinformáció megtalálható. A válogatás erénye, hogy igyekeztek teljes körűen szemlél-

tetni egy-egy kérdést, a politikai és gazdasági döntési mechanizmusokat, a végrehajtás folyamatát. A sajtószemelvények is szervesen illeszkednek a különböző témakörökhöz, s az újságcikkek segítségével nyomon lehet követni a korabeli propagandagépezet működését is.

A kötet szerkezete logikus, a dokumentumok jól áttekinthető tematikai egységekre tagolódnak. Ezek többek között az államosítás politikai háttérét, a kisipar szövetkezetesítésének lépéseit, az államosítási rendeletek előkészítését és végrehajtását, az államosítás következményeit mutatják be. A munka érdekessége, hogy külön szerkezeti–tematikai egységbe kerültek az államosítás és a hétköznapi élet összefüggéseit bemutató iratok. Ezekből részletesen megismerhető miként kerültek állami tulajdonba az üdülők, villák, panziók, gyógyszertárak; hogyan próbálták megszüntetni a piaci kereskedelmet, a magánkézben levő nyomdákat és papírkereskedéseket; miként rekvirálták el a fuvarozó lovát vagy tehergépkocsiját; hogyan tették lehetetlenné a temetkezési vállalkozókat vagy éppen a kocsmárosokat. A tematikus szerkesztési elv mellett többnyire a kronológiai szempontok is maradéktalanul érvényesültek.

Majtényi György és Szatucsek Zoltán a bevezető tanulmányban igyekezett tisztázni az államosítás fogalmát. Nézetük szerint a negyvenes évek végén kiépülő tervutasításos rendszerben az állami beavatkozásnak lényegében semmiféle társadalmi és gazdasági kontrollja nem volt, ennek következtében az állami tulajdonba vétel gyakorlatilag öngerjesztő folyamattá vált. Amíg a háború befejeződését követően végbement államosításoknak az újjáépítés megszervezéséből eredően még volt némi gazdasági racionalitása is, addig a negyvenes évek végétől végbemenő államosítási hullámoknak már a hatalomváltás kiteljesítése, a gazdasági erőforrások teljes körű átcsoportosítása és a kizárólagos állami felügyelet megteremtése volt a legfontosabb célja.

A 20. század közepén a kisegzisztenciák – kisiparosok és kiskereskedők – létezése és tevékenysége a társadalom hétköznapijainak szerves részét képezte Magyarországon. Az ipar kiváltása és gyakorlása a megfelelő iskolai végzettség birtokában viszonylag széles körben elérhető volt, az iparossá, kereskedővé válás sokak számára a társadalmi felemelkedés vonzó lehetőségét jelentette. Az önállóság komoly társadalmi presztízzsel bírt, hiszen a (kis)polgárságba való bekerülés ígérte hordozta. Ez még akkor is igaz, ha figyelembe vesszük, hogy az iparos és kereskedőréteg belsőleg erősen tagolt volt, az indulótöke előteremtése és a szakképzettség megszerzése eleve szelekciót jelentett. A kisiparosok és kiskereskedők többsége a valóságban elsősorban az önállóság tudatát és presztízsét birtokolta, gazdasági ereje korlátozott volt, hiszen csak minden második iparos volt képes arra, hogy segédekkel alkalmazzon. Az alsóbb társadalmi rétegek derékhatát alkotó kisiparosok és kiskereskedők létszáma 1930-ban 300.000 fő volt, ami megközelítőleg az aktív keresők egytizedét jelentette. A réteg létszáma az eltartottakkal együtt a harmincas években elérte az egymillió főt. Az iparosok és kereskedők tábora az évtized végéig folyamatosan gyarapodott. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint az önálló kisiparosok és kiskereskedők száma 323.896 fő volt, ami 8%-os növekedést

jelent az 1930-as állapotokhoz képest. 1945 után rövid ideig sokak számára úgy tűnt, hogy a kispolgári egzisztenciák megőrzésének a feltételei adottak, a félelmekkel és a várakozásokkal ellentétben a magántulajdon alapján álló társadalomszerveződési elveket – ekkor még – senki sem kérdőjelezte meg. A kisvállalkozás perspektivikusságát mutatja az is, hogy 1945 és 1948 között ismét dinamikusan növekedett a kisiparosok és a kiskereskedők száma, és megközelítette a háború előtti szintet.

A kisipar gazdasági szerepe is fontos volt, hiszen a két háború között ebben a szektorban állították elő az ipari termelés átlagosan egynegyedét. Egyes ágazatokban így például az élelmiszer, az építő és a ruházati iparban a kisipari termelés meghatározó mértékű volt.

Jogosan merül fel az a kérdés is, miért kellett tudatosan tönkretenni a kisegzisztenciák tömegeit? Az ideológiai és a politikai elvárások mellett, a proletarizáció révén végrehajtandó tőkeátcsoportosítás, az extenzív, erőforrás felélő szocialista gazdasági rendszer gyorsan növekvő munkaerő igényének a biztosítása együttesen magyarázhatja ezeket a folyamatokat. Nyilván egyfajta túlállamosítás zajlott le, aminek a valóságos társadalmpolitikai célja az egyéni és (kis)közösségi autonómiák erőteljes korlátozása volt a gazdasági alapok megszüntetése révén. A jövedelemtermelésre alkalmas magántulajdon felszámolásával a magyar társadalom kispolgári rétegeit is marginalizálták. Ha mindezt figyelembe vesszük, talán jobban érthető az az igyekezet, amivel az új hatalmi berendezkedés a kisipar és a kiskereskedelem államosítását végrehajtotta. A totális rendszer logikájából lényegében nem is következhetett más.

Az államosítás – egyes szakaszainak megvalósítása többnyire puccsszerűen zajlott le – stratégiája a kisebb társadalmi ellenállás érdekében a fokozatosságra épült, gyakorlatilag minden alkalommal jól körülhatárolható vállalkozói/(kis)polgári csoportokat fosztottak meg évtizedek munkájával megszerzett tulajdonuktól. Ebben az eseménysorozatban is jól nyomon követhető a kommunista politikai taktika és stratégia kettőssége. Hiszen amíg a kommunista vezetők minden alkalmat megragadtak arra, hogy a közvéleményt meggyőzzék a kisipar és a kiskereskedelem fenntartása melletti elkötelezettségükről, sőt egyenesen a kistulajdon legelszántabb védelmezőiként léptek fel, addig a gyakorlatban mindent megtettek a magánszektor teljes körű felszámolása érdekében. Az is igaz, hogy az 1948-as kommunista párti gazdaságpolitikai irányelvek, már csak „a nem kizsákmányoláson alapuló kisipari termelés” támogatását tartották lehetségesnek. Ez utóbbi kitétel sejtetni engedte a valóságos politikai szándékokat.

A magánszektor felszámolása érdekében minden eszköz alkalmazása megengedett volt az elhagyott vagy annak minősített javak állami tulajdonba vételétől, a kitelepítettek műhelyeinek, üzleteinek lefoglalásán át, az adó jog politikai szempontú szabályozása, az áruellátás korlátozása, az iparendelékek célzatos felülvizsgálata, egyes tevékenységek állami monopóliummá nyilvánítása, az állami megrendelések korlátozása, az import jogosítványok visszavonása, a központi árszabályozás vagy éppen a bűnügyek kreálása egyaránt az eszköztár részét képezte.

A folyamat lényegét, az államosítás mechanizmusát igen szemléletesen mutatják be a 10 főnél több alkalmazottal rendelkező vállalkozások állami tulajdonba vételével kapcsolatos dokumentumok (107–152).

A „mindenható” tervezés jegyében 1949 tavaszán ütemtervet készítettek a magán nagykereskedelem felszámolásáról. Szembeállították egymással a „becsületes kiskereskedőt”, aki lényegében a „dolgozók nagy családjába tartozik”, hiszen saját munkaerejére támaszkodva próbálja meg biztosítani megélhetését és a mások kizsákmányolásával vagy éppen munka nélkül magas jövedelmet elérő „spekuláns, árdrágító nagykereskedőt”, aki a propaganda sugallata szerint felesleges és éppen ezért felszámolandó társadalmi elem. Még a kor történelmében járta olvasó számára is megdöbbentő a dokumentumok egy részéből áradó cinizmus és brutalitás, ahogyan a tulajdontól való megfosztás folyamatát kitervelték, „tervszerűen” szabályozták és végrehajtották. Meghökkenítő az a fajta érzéketlenség is, ami az egyes dokumentumok tanúsága szerint az intézkedések végrehajtóit jellemezte. Az, hogy az államosított patikával együtt a tulajdonos lakását is elvették, a hatalomban lévők számára teljesen természetesnek tűnt (191–194). E lépések következtében a korábbi „tisztos” kispolgárok tömegei kényszerültek az anyagi függetlenség eszményének feladására.

Az államosítási folyamatnak kevésbé ismert vagy eddig legalábbis kevésbé hangsúlyozott mozzanata az erős rendőri jelenlét és részvétel. Ugyancsak kor- és rendszerjellemező az is, hogy a fokozott figyelemből és a tervszerűségből csak a magántulajdon államosítására jutott, az államosított javak ésszerű és gazdaságos működtetésének megszervezésére már nem. Ezért is kelt az egész történet olyan benyomást, mintha az adott időszakban intézményesített „szabadrablásról” lett volna szó. Az emberek tíz- és százezreit tulajdonuktól, igen gyakran életük értelmétől megfosztó államnak minden szabadsága, jogosítványa és eszköze rendelkezésre állt céljai megvalósításához, azok pedig, akiknek a tulajdon elvesztése jutott osztályrészül a legteljesebb mértékben kiszolgáltatottak voltak a kommunista hatalomnak.

Az államosítás ebben a formában az évtizedek alatt felhalmozott emberi tőkék, gazdasági javak pazarlásával volt egyenértékű, hiszen megszakadt a különböző társadalmi és gazdasági tőkék átörökítésének folyamata, a vállalkozói tudás és képesség – legális körülmények között – hosszabb időre hasznosíthatatlanná vált. Nem túlzás az az állítás sem, hogy ezek a lépések jelentősen rombolták a gazdasági hatékonyságot, a munkakultúrát, mindazt, ami a korábbi évtizedek során természetes részét képezte a különböző gazdasági tevékenységeknek. A szocialista rendszer jellegéből eredő tehetetlenségénél fogva nem tudta igazán hasznosítani sem a „szabó tűjét”, sem a „cipész dikicsét”, sem pedig a fuvaros „egy szem” lovát, a nagyüzemi gondolkodás zárt logikájába a kisüzemek és a kisüzletek működtetése nem fért bele. Az új rendszerben a korábbi funkciókat részben az állami kereskedelmi és ipari vállalatok, részben pedig a kisipari szövetkezetek vették át. Az államosítás egyes lépéseinek értelmetlenségét a fuvarozás, a piacok vagy a vendéglátás államosításával kapcsolatos iratok önmagukért beszélően szemléltetik (212–257).

Azt, hogy az elképzelések megvalósítása milyen gondokat és feszültségeket okozott, jól mutatják az állami kereskedelem megszervezésével foglalkozó iratok (54–60). Az ipari termékek romló minősége, az ellátási és áruhiány, a centralizált kereskedelem szervezetlensége ékesen bizonyította azt is, hogy a rendszer ebben a formájában nem működőképes. Az 1953 júniusát követően kibontakozó politikai irányváltás e téren is félfordulatot hozott, a tiltó és korlátozó szabályok enyhültek, a vállalkozó kedv felélénkült (156–167). Ezek az intézkedések az államosítás politikai kudarcának burkolt beismerését is jelentették. A kisipar és kiskereskedelem 1953 végétől elmozdult a mélypontról és viszonylag dinamikus növekedésnek indult. A létformához és a tulajdonhoz való ragaszkodást többek között az is jelezte, hogy az 1956-os forradalom követelései között szerepelt a tulajdoni sérelmek orvoslása és a szabad iparvállalás helyreállítása is. Erről azonban már nem ez a dokumentumválogatás tudósít.

Majtényi György és Szatucsek Zoltán munkájának köszönhetően tudományos kutatásban és az oktatásban egyaránt jól használható kötetet vehetnek kézbe a közelmúlt történetével foglalkozó kutatók és az e kérdések iránt érdeklődő olvasók. Remélhetőleg minél hamarabb akad olyan vállalkozó szellemű történész, aki megírja majd a kérdéskört részletesen feldolgozó monográfiát is.

Valuch Tibor